

Psychologie za totality: osobní svědectví²

Jan Srnec

Úvodem: vzpomínky z dětství...

Patřím ke generaci, která prožila velkou část života v nesvobodě. V roce mého narození bylo Masarykově republice teprve deset let, avšak už za dalších deset let musela pod mezinárodním tlakem nejprve odstoupit pohraniční oblasti Německu a po dalším půlroce byla jako samostatný stát zcela zrušena a stala se součástí Velkoněmecké říše.

V půli března 1939, když vpadla nacistická vojska do naší země, jsem byl žákem páté třídy obecné Masarykovy školy v Praze-Holešovicích. Vzpomínám, že ten den se neučilo. Ve třídě bylo nezvyklé ticho, paní učitelka stála u okna a slzela. Brzy nato vypukla druhá světová válka se zatýkáním, deportacemi a popravami.

Další živá vzpomínka se váže k 27. květnu 1942. Už jako kvartán jedu krátce po poledni tramvají číslo 3 jako obvykle z holešovického bytu do libeňského gymnázia. Před zatačkou u Vychovatelny však jízda tramvají výjimečně končí, a tak místo ve škole trávím odpoledne se spolužákem Ironem v zahradě Ústavu pro výzkum uhlí. Jako syn ředitele tohoto ústavu má Iron v chemických pokusech nejen zálibu, ale také k dispozici vše, co je k pokusům zapotřebí. V náhlém volnu tedy nedoučuji jako

2 K sepsání kapitoly jsem byl vyzván Petrem Weissem jako psycholog-pamětník. Několik měsíců jsem přebíral stovky pramenů a dokumentů a mnohé z nich nakonec zůstaly nevyužity. Kapitola byla původně zamýšlená jako třídílná. Po lektorském řízení byla původní koncepce kapitoly zamítnuta a zůstal jen prostřední díl. V něm jsem se pokusil nastínit historii naší psychologie za totality, ovšem – jak jinak – jen na omezeném vzorku převážně pražských pracovišť. Zatím nevyužitý je materiál připravený pro třetí díl, původně plánovaný pod názvem „Hodnota pravdy a příběhy psychologů“. Stejně jako druhý díl, i ten třetí bude pouze výběrový. Jeho obsahem budou příběhy lidí, s nimiž jsem měl společné to hlavní: vedle profese psychologa to byl i postoj ke komunistickému režimu. Osoby, které se na režim „úspěšně“ (účelově) adaptovaly, nepatřily k mým přátelům, jejich příběhy detailněji neznám, a nejen proto jsem je do svých svědectví nezařadil. Oněm přátelům však zatím zůstávám své svědectví dlužen.

Když už to nebudu já, určitě by si pro své postoje zasloužili, aby jejich příběhy převyprávěl někdo jiný. Nebyli to vždycky hrdinové. Někteří z nich „jen“ milovali obor, a aby ho mohli dělat, opustili vlast.

jindy já Irona (to bývá vždy v neděli), tentokrát on poučuje mě o amatérské výrobě výbušnin, samozřejmě i s praktickými ukázkami. To jsme ovšem netušili, že přesně na opačné straně budovy, v ústí ulice V Holešovičkách, ještě stojí auto, kde byl sotva před hodinou spáchán atentát na říšského protektora Reinharda Heydricha.

Po atentátu následovalo nejhroznější období okupace. Za stanného práva bylo popraveno na půl druhého tisíce lidí (mezi nimi Vladislav Vančura), vyhlazeny byly obce Lidice a Ležáky. Vlna zatýkání a poprav pokračovala dál, k trestu smrti stačilo podezření z činnosti nepřátelské proti Německu. Bylo otřesné číst denně v novinách sloupce popravených osob a pro mě bylo nejtěžší, když jsem mezi nimi objevil svého učitele z obecné školy nebo svého cvičitele z bývalé Sokolské jednoty. (Československá obec sokolská byla v roce 1941 zrušena nacisty, v roce 1945 obnovena a v roce 1952 opět zrušena komunisty.)

...a moje cesta k psychologii

Večer 10. března 1948 sedíme v bytě MUDr. Kurta Freunda, je nás pět nebo snad šest studentů, které si Freund vybral jako pomocníky pro sběr výzkumných dat. Je to naše první zkušenost s tím, jak se dělá systematický výzkum (konkrétně jde o testování hypotéz, vztahujících se k psychoanalytické symbolice). Zvonek telefonu přerušuje pracovní jednání a z Freundova hlasu vycítujeme tragičnost telefonního sdělení: k ránu téhož dne byl pod okny Černínského paláce nalezen mrtvý ministr zahraničí Jan Masaryk. Dodnes nejsou známa fakta, jak k té tragédii došlo.

Ten večer jsme se už k výzkumu nevrátili. Bylo po únoru 1948 a téma bylo nasnadě. Z následující debaty plné emocí se mi vryly do paměti dva silné momenty. Zdeněk Matějček, který byl z nás nejstarší a také asi osobnostně nejzralejší, uvažoval o tom, co bude v příštích letech následovat: komunistický režim možná vybuduje velké podniky, zajistí lidem práci a základní potřeby, ale určitě také nastolí útlak a nesvobodu. (Nikdo z nás ovšem netušil, že těch „příštích let“ bude čtyřicet.) Druhá silná reminiscence se váže k osobě dr. Freunda, kterého jsme už tehdy vnímali jako člověka bystrého úsudku a mimořádného intelektu. Jeho tehdejší stanovisko vystihuje věta, ke které jsme se pak často vraceli. Pamatuji si ji skoro doslova: „V historii vždycky musí něco padnout pod stůl.“³

Pozdější „učební léta“ pod vedením dr. Freunda upevnila mé celoživotní zaměření na klinickou psychologii. Ale vážnými konkurenty vedle psychologie byly na za-

3 Poznámávám, že K. Freund pocházel ze zámožné rodiny a byl jedním z mnoha intelektuálů, kteří v mládí sympatizovali s komunistickým programem. Až později jsem se od něho dozvěděl, že byl dokonce členem Komunistické studentské frakce – Kostufru.

čátku univerzitního studia také filosofie a sociologie. Tehdejší předpisy umožňovaly zapisovat do indexu přednášky a semináře podle vlastní volby a z jakéhokoli oboru. Nebylo ani nutné ze zapsaných předmětů skládat zkoušky, pokud jsme je nepotřebovali k získání stipendia. V tomto liberálním ovzduší jsem měl štěstí navštěvovat od prvního roku přednášky tři velkých osobností na psychologii, Stavěla, Doležala a Tardyho, zároveň také přednášky filosofů Patočky, Krále a Kozáka a ze sociologů např. Machotky a Boháče. Všichni byli už tehdy významnými představiteli svých oborů, jejich přednášky byly oblíbené a také hojně navštěvované. Pro nás, mladé studenty, byly obzvlášť poučné diskuse, které s některými přednášejícími vedli pokročilejší studenti. Mezi diskutéry – zejména ke Stavělovým pečlivě připraveným a stylově vybroušeným přednáškám – vynikala dvojice nadaných a pozitivisticky orientovaných studentů Madlafouska a Láta. Poctivé hledání pravdy se však z našich univerzitních poslucháren v následujících letech postupně vytrácelo.

Doležal a Stavěl byli ještě na konci akademického roku 1947–1948 jmenováni „mimořádnými profesory“, ale brzy nato komunisty nastolená státní ideologie znamenala pro profesora Stavěla předčasné ukončení univerzitní kariéry. Většina studentů psychologie na FF UK (mé generace, přijatých před rokem 1948) oba jmenované profesory uznávala jako odborné autority. Oba představovali dva odlišné styly vědecké práce a dva rozdílné a vzájemně se doplňující přístupy k předmětu psychologie. Stavěl byl teoretik, spíše introvert, přesný a pečlivý, vždy na přednášku písemně připravený, zatímco Doležal praktik, mistr improvizace, strateg a diplomat. Osobně jsem přesvědčen (a se mnou jistě mnozí další), že nejhlubší krizi, která nás čekala v době Stalinovy éry, pražská univerzitní psychologie překonala bez větších škod právě díky prozíravosti a diplomatickým schopnostem prof. Doležala.

Přednášky ze sociologie a filosofie jsem zapisoval i ve druhém ročníku. Avšak o volbě psychologie jako hlavního oboru rozhodla ještě další okolnost. Profesoru Doležalovi se asi líbila má písemná práce, jím v prvním ročníku zadaná namísto kolokvia. Proto mě pozval do svého semináře a hned mě pověřil drobnými úkoly. Členství v Doležalově semináři rozhodlo definitivně o volbě psychologie nejen jako hlavního oboru studia, ale vlastně také jako mého celoživotního povolání. Jan Doležal byl ovšem zaměřen na experimentální psychologii a na její aplikace v oblasti lidské práce. Mě však víc přitahovalo užití psychologie ve zdravotnictví. Štěstí opět stálo při mně, když ke splnění tohoto přání přispěl už zmíněný MUDr. Freund, v té době odborný asistent na Psychiatrické klinice UK v Praze, klinik, který však od počátku silně inklinoval k výzkumu. Na klinice se rozšiřovala Výzkumná laboratoř a mimo jiné bylo vypsáno místo pro „psychologického laboranta“. O tom mě Freund informoval. Rozhodování nebylo snadné: za sebou ani ne dva roky studia – a další roky

kombinovat s celodenním pracovním úvazkem? Vzpomínám, jak jsem v sychravém podzimním podvečeru roku 1949 volal z telefonní budky u Trojského mostu svému učiteli Doležalovi. Ten věc uvážil a nakonec mi poradil, abych se o místo ucházel. Zřejmě na Freundovu přímluvu mě prof. Vondráček do své laboratoře skutečně přijal a ještě v prosinci jsem tam začal na plný úvazek pracovat. Po promoci jsem na téže psychiatrické klinice přešel do funkce psychologa (prý jako první statutárně uznávaný klinický psycholog v českém zdravotnictví). Po získání titulu kandidáta věd (1965) na Filozofické fakultě UK jsem se stal odborným asistentem a jako vysokoškolský učitel-nestraník jsem to do roku 1989 už dál nedotáhl.

Bylo mi 20 let, když naši zemi ovládli komunisté a bylo mi 60, když komunistický režim padl. A o tomto období – jako jeden z posledních žijících pamětníků – podávám v následujících statích svědectví. Zdůrazňuji, že jde o svědectví osobní. Nejsem historik a opírám se částečně o svou slábnoucí paměť, ale také o množství zachovaných osobních dokumentů. Můj pohled je pochopitelně několikanásobně zúžený. Celou dobu jsem žil a pracoval v Praze. O Brnu (a celé Moravě) mám informace spíše zprostředkované, nabyté jednak při „úředních“ jednáních, jednak, a snad především, při poměrně častých přátelských setkáních s názorově blízkými moravskými psychology (z brněnských psychologů k nim patřili především M. Kolářiková, B. Bárta a R. Konečný). Zúžený je ovšem i pohled na čtyřicetiletou historii psychologie jako vědního oboru a jako vysokoškolsky kvalifikovaného povolání. Přímou osobní zkušenost s ideologickými zásahy do vzdělávání psychologů mám z pražské katedry psychologie, kde jsem desetky let učil a klinické „specializační“ oddělení v roce 1955 spoluzakládal.

Stranický dohled na akademické vzdělávání psychologů byl na našich univerzitách velmi podobný. Větší rozdíly však byly z hlediska oblastí, kde se mohli absolventi uplatnit. Z mého celoživotního zaměření na psychologii klinickou vyplývá, že svá svědectví soustředím na oblast zdravotnictví, kde – jak ukážu – byl „ideologický dohled“ režimu výrazně mírnější než v jiných aplikačních oblastech.

O úderu totality a o strachu jako předpokladu jejího fungování

Nástup komunismu ve východní Evropě začal hned po druhé světové válce. Podobně jako v jiných zemích východní části Evropy také v Československé republice ukázaly volby v roce 1946 podporu komunistické straně. Vystřízlivění z poválečného nadšení přinesla až následující léta, po kolektivizaci zemědělství, zabavování majetku živnostníkům atd.

Jak je obecně známo, k potlačování lidských práv a svobod docházelo hned po uchvácení moci komunisty a kulminovalo v padesátých letech, ve vrcholné éře stalinismu. Navždy mi zůstanou v paměti emoce, které ve mně vyvolávaly průběžně zveřejňované záběry z vykonstruovaných procesů s Miladou Horákovou, Rudolfem Slánským a dalšími křivě obviněnými. Kdybych to nezažil, ani bych nevěřil, co může totalitní režim dokázat. Například donutit občany, i ty tzv. slušné lidi, aby masově podepisovali prohlášení žádající pro obviněné „zrádce“ trest smrti. Každodenní zkušenost nás přesvědčovala o tom, jak těsně je s totalitní nesvobodou spojena brutální devalvace hodnot, jako je čestnost, respekt k pravdě nebo sociální spravedlnost. Velká část obyvatel po několika letech od německé okupace pocítovala zmíněnou devalvací hodnot jako reálné znovuoohrožení svobod nabytých po válce. Totalitní režim ovšem nepřipustil jakýkoli veřejný projev nesouhlasu, zbývala tedy možnost „skrytého boje“.⁴

Nemůže být pochyb o tom, že v souvislosti s touto devalvací hodnot se jedná i o problematiku eticko-psychologickou, k jejímuž rozkrývání by měly přispívat psychologické obory. Naše (a evropská) psychologie má vůči svobodnému světu v souvislosti s prožitou totalitou některé dosud nesplněné odborné závazky. Na hlubší psychologickou analýzu tak např. stále čeká otázka, kterou si položil francouzský sociolog a politolog Raymond Aron před 50 lety⁵ a ve shodě s ním mnohem později český sociolog Miroslav Petrušek (2005): odkud se vzala ona paranoidní forma zla, která je specifická pro stalinisticko-komunistický totalitní systém? Petrušek (2005, s. 16) píše:

Má snad v dějinách teroru analogii fenomén, kdy vyšetřující ví, že vymáhá od vyšetřovaného lživou odpověď, a kdy žalobce ví, že obžalovaný mluví vynucenou nepravdu – a on ji chce slyšet? V tomto fenoménu vidím snad největší zrůdnost komunistické varianty totalitarismu.

4 V roce 1948 šest studentů gymnázia v Praze-Libni založilo Demokratický klub jako organizaci hnutí protikomunistického odporu. Vůdčí osobností (iniciátorem, hlavním autorem ideové koncepce, organizační struktury a forem práce klubu) byl pozdější právník a teoretik v oboru státovědy JUDr. Josef Srbený. Práci pro klub věnoval zbývajících 62 let svého života (zemřel roku 2010). Spolu s pozdějším profesorem demografie RNDr. Zdeňkem Pavlíkem připravil přechod k legální práci klubu a vytvořil návrh stanov, které pak byly předloženy ministerstvu vnitra ke schválení a registraci. Demokratický klub byl tak v roce 1990 legalizován jako dobrovolná společenská organizace na principech své původní ideje (viz též <dklub.org/?cat=15>). Konference k šedesátému výročí založení klubu se konala v Praze v září 2008 (sborník konference vyšel v roce 2009 pod názvem *Svoboda a odpovědnost* a v něm lze najít i bližší informace o historii a současnosti Demokratického klubu).

5 Kniha sociologa a politologa Raymonda Arona *Demokracie a totalitarismus* vyšla v Paříži v roce 1965 a v českém překladu legálně v Brně až v roce 1993. Ve skutečnosti jde o přetisk cyklu 19 přednášek přednesených autorem na Sorbonně v univerzitním roce 1957–1958. Mezi rokem vzniku a rokem brněnského vydání uplynulo tedy 35 let.

Psychologické jádro otázky vystihl Aron (1993, s. 156) takto:

Vyšetřující soudcové věděli, že přiznání byla vymyšlena, nemohli věřit doznáním, o nichž předstírali, že je berou vážně. Ti, kteří se doznávali, věděli, že jejich vyšetřovatelé jim nevěří. Ten, kdo inscenoval všechny tyto procesy, nemohl nevědět, že dal sám příkaz vytvořit neskutečný svět... Nikdo se nenechal zcela oklamat, ale málokdo měl odvahu říci anglicky *nonsense* nebo francouzsky *mensonge!*

V mé stati bohužel není místo pro bližší analýzu nátlakových prostředků. Budiž mi však dovoleno aspoň stručně připomenout integrální význam strachu jako jednoho ze základních předpokladů fungování totalitních systémů.

Destruktivní účinky totality na lidskou psychiku popsal právník V. Čermák⁶ (1992, s. 120), podle nějž:

totalitární tendence mají své kořeny i v oblasti psychické struktury jednotlivce a společnosti. Z psychologických faktorů hraje významnou roli především strach, jehož nejen výskyt, ale i institucionalizace v politickém procesu je běžným jevem.

V této souvislosti Čermák cituje ve shodě s jinými autory studii F. Neumanna (1967), zaměřenou speciálně na souvislosti mezi strachem a politikou. Neumann odlišuje od reálného strachu – tedy reakce na konkrétní nebezpečí – strach, který označuje jako „neurotický“ – tedy strach institucionalizovaný, projikovaný do světa fikcí. V totalitních režimech musí být strach z reálného světa „transmitován“ i do „světa fikcí“, strach prostě musí být „omniprezentní“.

Atmosféra nejistoty a strachu se na školách šířila od roku 1948, kdy zejména vysoké školy začaly být vystaveny silnému ideologickému tlaku stranických orgánů. Rozhodující úlohu sehrály Akční výbory Národní fronty napojené na ministerstvo školství a osvěty a složené z velké části ze studentů-komunistů. Při první vlně čistek byla vyloučena řada studentů a profesorů pro účast na demonstracích a pro nežádoucí postoje ke komunistické moci. Po několika dalších měsících zdánlivého klidu vystoupil na listopadovém zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) generální tajemník strany R. Slánský s tímto prohlášením: „Nemilosrdně vyčistíme střední a vysoké školy od reakčních studentů a postaráme se o to, aby převážná část studujících středních a vysokých škol se rekrutovala z dělnických rodin“ (cit. podle Tomek, 2011).

⁶ Prof. JUDr. Vladimír Čermák zemřel v roce 2004. Na jeho počest vydala Masarykova univerzita knihu *Vladimír Čermák. Člověk – filosof – soudce* (2009).

Následovala další vlna čistek, která nejvíce postihla Právnickou fakultu UK a Vysokou školu politickou a sociální. Velká pozornost ideologů se však zaměřila i na ideově „podezřelé vědy“ na Fakultě filozofické, jimiž byly hlavně sociologie a psychologie.

Zásahy do oboru psychologie

Hluboké zásahy do české psychologie na začátku komunistické totality výstižně popsali Jiří a Simona Hoskocovi⁷ v *Malých dějinách české a středoevropské psychologie* (2000, s. 24):

Změna politické konstelace v roce 1948, to znamená nástup komunistického režimu, ztížila odbornou práci, která se začala v předcházejícím období rozvíjet. V první polovině padesátých let přestala být psychologie uznávána jako věda, byla označována jako buržoazní pavěda... Psychologie byla nahrazována studiem vyšší nervové činnosti a oficiálně přiřazována k pedagogice. Prosazovala se orientace na učení I. P. Pavlova...

Strach provázel studenty i učitele po další léta politických zásahů do akademického života. Mnozí talentovaní mladí lidé se na školu nedostali jen proto, že měli „buržoazní původ“, rodiče vyloučené ze strany nebo jakoukoli jinou „politickou vadu“ v rodině. Někteří absolventi navržení katedrovou komisí do vědecké přípravy nedostali rozhodující souhlas od městského výboru KSČ. Jiným studentům, kteří již úspěšně splnili všechny požadavky postgraduální vědecké přípravy, nebylo dovoleno obhájit kandidátské disertace. Jako jejich učitel jsem intenzivně prožíval ztráty a škody spáchané režimem jak na jejich osobní cestě životem, tak na budoucnosti našeho oboru. Po stagnaci způsobené světovou válkou byla ideologicky motivovanými zásahy znovu narušena obnova stárnoucího učitelského sboru. Někteří nadaní studenti opustili republiku a pokračovali ve studiu na zahraničních vysokých školách, jiní opustili obor a volili jinou životní dráhu.

7 Prof. Jiří Hoskovec (nar. 1933) je člověk s mimořádným rozhledem po evropské i světové psychologii. Je znalcem obecné psychologie, z aplikačních oborů se celoživotně zaměřuje na psychologii dopravy a na historii psychologie. Na katedře psychologie FF UK učil v letech 1972–1998, akademických hodností směl dosáhnout až po roce 1989. Je vedoucím redaktorem časopisu *Československá psychologie* a koeditorem dalších odborných časopisů v různých zemích. Také spoluautorka knihy, dcera prof. Hoskovce, je úspěšnou psychologičkou.

Nový vysokoškolský zákon z roku 1950 měl zajistit, aby všechny školy na vyšších stupních „sloužily výchově nové socialistické inteligence“ a aby veškeré vzdělávání bylo postaveno na základech „vědeckého světového názoru“. Od téhož akademického roku byla na všech vysokých školách zavedena výuka tzv. společenských věd a o dva roky později povinné čtyřleté studium základů marxismu-leninismu v rozsahu čtyř hodin týdně, s těmito hlavními předměty: dialektický a historický materialismus, dějiny KSSS (tj. Komunistické strany Sovětského svazu), dějiny KSČ a politická ekonomie.⁸

Politické poměry pak procházely proměnami, které se obrážely ve střídavých vlnách různě intenzivních ideologických tlaků. Vládu strachu ze Státní bezpečnosti částečně oslabilo „odhalení kultu osobnosti“ J. V. Stalina a v našich podmínkách také smrt prezidenta Gottwalda. Ideologický dohled nad pražskou univerzitní psychologií však postupně převzali komunistickou stranou pověřeni (dodaní, ale i „samozvaní“) učitelé, částečně i studenti. Z pražských učitelů tak sehrál negativní úlohu Josef Linhart. Hoskovcovi (2000, s. 24–26) píší:

... Byl reprezentantem psychologie marxistické, která byla přijímána oficiálními místy jako jediná správná... V krátké době na sebe strhnul vedení hlavních psychologických institucí v Praze jak v rámci ČSAV, tak univerzity... Komunističtí ideologové se cítili být vlastníky vědecké pravdy a tento postoj byl jedním ze základů autoritativního a totalitárního myšlení.

První poválečnou generaci studentů psychologie učily na univerzitách v Čechách a na Moravě osobnosti mimořádných vědeckých a pedagogických kvalit. Není samozřejmě náhoda, že ti se octli dříve nebo později v konfliktu s komunistickým režimem.⁹ Zde se soustředím na pražské profesory, které jsem poznal zblízka jako student. Vedle už

8 Proti povinnému studiu základů marxismu-leninismu v rozsahu čtyř hodin týdně se postavila Internistická sekce Československé lékařské společnosti J. E. Purkyně. V rezoluci zasláné ministerstvu školství v březnu 1964 se v bodu 3 požadovalo: „Podstatně omezit v lékařském studiu nemedicínské předměty (které dnes zabírají asi jeden a půl roku z šesti let studia). Na střední školu nutno přesunout hlavně latinu a marxistickou filosofii. Při vstupu na fakultu musí student již bezpečně ovládat základy obou těchto předmětů. Pro vysokou školu zbudou jen nejpodstatnější partie, specifické pro vzdělání lékaře.“

9 Z moravských psychologů, kteří po roce 1948 zaujali otevřeně negativní postoj k omezování svobody, to byli především **Ludmila Kolářiková** a **Robert Konečný**. U obou se spojovala psychologická odbornost s mravní zodpovědností. Za svůj nesmiřitelný postoj k režimu oba zaplatili předčasným ukončením univerzitní kariéry. V obou případech naše vzájemné sblížení přerostlo v hluboké přátelství. L. Kolářiková těžce nesla soustavné ponižování a psychické týrání ze strany brněnských komunistů. Zemřela v roce 1968 ve věku nedožitých 60 let. Také zdraví R. Konečného bylo poškozeno prožitými traumaty (za nacismu uvězněn, komunisty pronásledován). Jako zakladatel brněnské školy klinické psychologie ovlivnil řadu mladých psychologů svým tvořivým a osobitým přístupem k psychoterapii. Pro více informací o psychologii na Moravě viz Hoskovec a Hoskovcová (2000).

jmenovaného prof. Jana Doležala patřili k vynikajícím poválečným pedagogům na pražské katedře psychologie Josef Stavěl, Václav Příhoda a Vladimír Tardy.

Profesor **Josef Stavěl** (1901–1986) publikoval monografii *Hlad (Příspěvek k analýze pudu)*, *Dějiny antické psychologie* a několik studií o psychologii zájmů, byl znalcem obecné psychologie, teorie testů a psychometriky. Po několika semestrech nám přednášel o instinktech (též o vlastním experimentálním studiu aktivit mravkolva) a o vnímání. Více než deset let působil v Bratislavě, kde vybudoval a řadu let vedl ústav obdobný pražskému Psychotechnickému ústavu. Pro nás studenty byl vzorem poctivého a přesně myslícího vědce. Stavěl byl nepřítelem zjednodušování, požadoval kritické srovnávání teorií i dílčích pramenů, dbal na maximální přesnost. Tyto požadavky uplatňoval i vůči vnucovaným poučkám marxisticko-leninské filosofie, což logicky nezůstalo bez následků.

V týdeníku *Tvorba*, jehož vydavatelem byl v letech 1945–1952 Ústřední výbor KSČ, publikoval již zmíněný Josef Linhart sérii článků namířených „do vlastních řad“. Ve dvou z nich byl terčem kritiky právě prof. Stavěl. Jeden z článků měl název „Černokněžnictví Freudovy psychoanalýzy“. Ke Stavělovu obvinění z propagování psychoanalýzy stačilo to, že v seznamu literatury k semináři uvedl mimo jiné spis S. Freuda. V dalším Linhartově článku byl Stavěl obviněn z toho, že doporučuje studentům, aby se seznámili s teorií amerického „instinktivisty McDougalla“. Mezi studenty, kteří jsme znali Stavělovu kritiku marxistické psychologie, převládala názor, že v pozadí jeho předčasného odchodu do invalidního důchodu byly především důvody ideologické. Podle nás byl pan profesor v dobré fyzické i mentální kondici a na univerzitě mohl učit možná ještě 20 let. Většina z nás vzpomíná na Stavěla jako na svého nejlepšího učitele.

Ideologické kritice v Linhartových člancích neunikl ani prof. **Václav Příhoda** (1889–1979). Ten byl už na začátku důchodového věku, ale stále plný energie a otevřeně hájící své pedagogické a filosofické názory. „Kádrový profil“ mu kazila orientace na americkou psychologii a experimentální pedagogiku a také to, že po první světové válce učil na vysoké škole v Chicagu a za manželku si vzal Američanku. Byl velmi pracovitý, sepsal mimo jiné čtyřdílnou *Ontogenezi lidské psychiky*, usiloval o školskou reformu a propagoval globální metodu. (Právě pro tu byl Linhartem kritizován.) Pár let poté, co byl jmenován profesorem na UK, bylo jeho setrvání na univerzitě shledáno nežádoucím a byl poslán do starobního důchodu. Dožil se 90 let. Náhle ukončení jeho pedagogické činnosti bylo pro studenty psychologie velkou ztrátou.

Prof. **Vladimír Tardy** (1906–1987) byl člověk mnohostranně vzdělaný, s širokými zájmy a se složitou osobností. V roce 1931 absolvoval matematicko-fyzikální a v roce 1936 Filozofickou fakultu UK. Celoživotně byl zaměřen na psychologii, za-

býval se psychoanalýzou a charakterologií, částečně také historií psychologie, ze speciálních témat např. otázkou lidského chtění. Zájmově se však věnoval řadě dalších oblastí, přitahovaly ho filosofické otázky přírodních věd, vyznal se v grafologii, částečně i v astrologii. Díky „eklektické pružnosti“ (tak býval někdy charakterizován) našel vztah k marxismu a směl zastávat i v době komunismu některé funkce ve školství. Tak byl v šedesátých letech vedoucím katedry psychologie FF UK a později ředitelem Psychologického ústavu ČSAV (1967–1970). Jeho složitý ideový vývoj byl završen podpisem Charty 77. Jako studenti jsme oceňovali Tardyho seriózní a objektivní výklady světových dějin psychologie, zejména učebnicově pojaté monografie *Psychologie 20. století* (1969 a 1971).

Linhartova ideologicky podložená kritika postihla nejen osoby, ale také instituce. Československý ústav práce (dříve zvaný Ústav lidské práce) byl zrušen vládním nařízením roku 1951. Tím u nás *de facto* skončila úspěšná éra psychotechniky, reprezentovaná prof. Doležalem. Smutný podíl na tom měl opět Linhart, a to svým článkem v *Tvorbě*, nazvaným „Psychotechnika – překážka péče o pracující“. V této souvislosti utrpělo vážné odborné a ekonomické škody **oddělení psychologie práce a organizace**, které na pražské katedře psychologie vedl dr. **Zbyněk Bureš** (1924–2009). Ten už jako student pracoval v Ústavu lidské práce a aplikacím psychologie v ekonomické oblasti věnoval prakticky celý produktivní život.

Poněkud paradoxně v téže době, kdy byla rušena psychologická výzkumná centra a doslova likvidovány přístrojově vybavené laboratoře, budoval prof. Doležal se svým nejbližším spolupracovníkem **Václavem Břicháčkem** (1930–2010) na Hradčanském náměstí č. 5 (v Toskánském paláci) moderní psychologickou laboratoř se zvukotěsnou komorou. Ekonomické hledisko zřejmě rozhodlo, že od katedry oddělený ústav s nákladnou laboratoří na Hradčanech zůstal, zatímco katedra s pedagogickým provozem se musela stěhovat nejprve do nevyhovujících prostor v Tyršově domě a pak do Celetné ulice.

Od roku 1960 dochází k výrazným změnám ve sféře politické a ve druhé polovině šedesátých let i v životním stylu zejména mladé generace. Reformní tendence vrcholí tzv. pražským jarem, a co následovalo koncem šedesátých let, je obecně známo: aby sovětské vedení zabránilo pokračování těchto reforem, použilo vojenské síly (invaze vojsk Varšavské smlouvy). To vyvolalo masové demonstrace proti sovětské okupaci a tvrdé zásahy represivních složek.

Na začátku období „normalizace“ došlo k hrubému zásahu do ještě poměrně stabilizovaného vývoje katedry. Docent Machač byl zbaven v roce 1972 vedení a kate-

dra a Psychologický ústav byly sloučeny do jednoho celku pod externím vedením prof. Linharta. Zhruba po dalších dvou letech opět v rámci reorganizace (což umožňovalo bezproblémové snižování stavu zaměstnanců) došlo k násilnému rozdělení do čtyř menších útvarů, jejichž vedením byli pověřeni externí pracovníci-komunisté a byli přijati i noví zaměstnanci, členové strany, jako „kádrové posily“ (dr. K. Pech, dr. J. Kohl, doc. dr. T. Radil-Weiss, dr. R. Oliverius, dr. E. Vitásková). Dosazení vedoucích nesplňovali potřebné odborné požadavky a někteří neměli ani řádné vzdělání v psychologii. Proto také nemohli očekávat podporu ze strany podřízených členů nových „malých kateder“, zvláště byly-li jimi zaváděné změny proti zájmům oboru. S radikálními návrhy přišel J. Khol, vedoucí katedry psychologie práce a řízení, avšak naštěstí málo z nich se mu podařilo zrealizovat. V oblasti badatelské byl jím asi nejvíce poškozen dr. Bureš, který do té doby po mnoho let úspěšně zkoumal spolehlivost výkonu a jehož laboratoř v Celetné ulici Khol bezohledně zrušil a přístroje dal odstěhovat do sklepa.

Po smrti prof. Doležala (1965) převzal vedení Psychologického ústavu FF UK doc. PhDr. **Miloš Machač** (1922–1992), který podporoval jednak laboratorní výzkum v oblasti psychologie práce, psychofyziologie, psychologie dopravy a jednak aplikační výzkum podle potřeb praxe prostřednictvím meziresortního střediska, z čehož plynul i nezanedbatelný finanční přínos pro fakultu. Koncem šedesátých let se stal doc. Machač i vedoucím katedry psychologie FF UK. V období „normalizace“ byl vedení zbaven a později přesunut do Výzkumného ústavu tělesné výchovy.

Režim tedy soustředil ideologický dohled na akademické instituce, kam snadno dohlédl a kde také disponoval nástroji k mocenským zásahům. Aplikace psychologie v běžném životě lidí byly pro režim méně přehledné. Bdělý dohled si také tolik nevyžadovaly ty oblasti praxe, kde nebyla v popředí hlediska ideologická a ekonomická, nýbrž spíše hlediska bezpečnostní a zdravotní (hygienická). Jako příklad možno jmenovat aplikace v dopravě (psychologové **J. Hoskovec** a **J. Štikar**, fyziolog **E. Bena**) nebo v oblasti hygieny a bezpečnosti práce (**A. Hladký**, **O. Matoušek senior**).

Do aktivit **oddělení pedagogické psychologie** na katedře psychologie FF UK komunistický režim nemusel příliš zasahovat. Jako straník měl jeho vedoucí doc. **Jan Čáp** (1925–2001) vcelku bezproblémové vztahy s politickými exponenty fakulty. Přesto i on měl zřejmě důvod ke stížnostem, když v roce 1990 konstatoval, že o výsledky jeho dlouhodobých výzkumů (na témata „volný čas mládeže“ a „cesty a formy realizace všestranného a harmonického vývoje osobnosti“) neprojevil příslušné fakultní organizace či instituce patřičný zájem. On sám to považoval za odbornou škodu.

I v době totality probíhaly prakticky bez přerušení některé výzkumy, jejichž význam trvá dodnes. Od pražských autorů to byly především studie z oboru vý-

vojové psychologie. Ta nebyla pravidelnou součástí pražské katedry psychologie, ačkoli někteří autoři těchto prací také na katedře vyučovali (J. Odehnal a M. Severová). Nejvýznamnější práce vývojových psychologů vznikaly ovšem mimo univerzitu a nezávisle na ní, tudíž ve svobodnější atmosféře (Z. Matějček, J. Langmeier, L. Kubička, P. Říčan aj.).

V podobné situaci jako už zmíněné Čápono **oddělení pedagogické psychologie** bylo i **oddělení sociální psychologie**, pokud v jejím čele stál R. Oliverius. Rozdíl byl snad v tom, že členy oddělení byly také osoby, které po většinu doby pokračovaly v užitečné a ideologicky málo nápadné práci. (Některé z nich se později staly významnými představiteli sociální psychologie: J. Janoušek, S. Hermochová a L. Šulová.) Vynikající odbornou i lidskou úroveň (v daných možnostech) si na katedře psychologie po celou dobu totality udrželo **oddělení obecné psychologie**, vedené J. Hoskovcem. Dlužno dodat, že to byly právě osobnosti typu Jiřího Hoskovce, které garantovaly vysoký odborný i morální standard psychologů navzdory těžké politické situaci.

I nám, mladým studentům, zůstával někdy rozum stát nad tím, co se nám nabízelo náhradou za naše dosavadní učebnice (Kratina, F., 1947, *Psychologie*. Brno: Komenium; Jurovský, A., 1949, *Psychológia*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská aj.). Zato intelektuálním zážitkem bylo poslouchat prof. Stavěla, jak na semináři analyzuje větu po větě úvodní teze z propagované ruské učebnice od Kornilova, Smirnova a Těplova. S učením I. P. Pavlova to bylo složitější: ten byl oficiální sovětskou vědou nejprve pokládán za vulgárního materialistu, ale už rok nato, na zasedání sovětské Akademie lékařských věd, bylo Pavlovovo učení vyhlášeno jako jediný správný základ veškeré psychologie. Všichni jsme tedy museli „studovat Pavlova“, přesněji řečeno, odvar z jeho experimentálně podložených, nicméně hypotetických aplikací na člověka. Odvar proto, že Pavlovovy původní práce nebyly ještě v češtině dostupné a tlumočili je vesměs neznačci, často zjednodušeně a naivně. Pavlovismus, za marxisticko-leninské totality v zemích sovětského bloku dogmaticky vnučovaný¹⁰, poškodil nakonec i samého Pavlova. Svědčí o tom srovnání se západními zeměmi, kde psychologové na Pavlovův vědecký přínos úspěšně navazovali a dále jej tvořivě rozvíjeli (hlavně ve studiu procesu učení včetně učení sociálního). Jinak tomu bylo v zemích „přesycených“ Pavlovem.

10 Částečné uvolnění u nás nastalo až v letech osmdesátých. V roce 1983 se podařilo obejít ideologický dozor a vydat mimořádně zdařilý, o světovou literaturu opřený *Úvod do studia psychologie osobnosti* od K. Balcara. V téže době mohla také vycházet výzkumně podložená a ideologicky nezatížená díla převážně biologického zaměření, jako byla *Duševní hygiena a prevence zátěže* (1984) a *Emoce a výkonnost* (1985), obojí od autorů M. Machač, H. Machačová, J. Hoskovec. Podobně unikala cenzuře literatura zaměřená k praxi. V oboru psychoterapie šlo např. o průkopnické práce S. Kratochvíla a K. Balcara, v oboru psychodiagnostiky zejména o práce P. Říčana, Z. Matějčka, J. Švancary a V. Směkala.

Obor značně poškodily intervence stranických orgánů do výběru uchazečů ke studiu. Perspektivní, nadaní uchazeči, kteří neodpovídali nomenklaturním požadavkům, nesměli studovat, zato museli být mnohdy přijati uchazeči, bylo-li to přání městského výboru nebo jiného orgánu KSČ. Ještě silnější emoce v nás i v přímo postižených studentech vyvolávaly zákazy stranických orgánů provést obhajoby kandidátských disertací u studentů, kteří úspěšně prošli celým postgraduálním studiem a představovali určitou naději i pro omlazení pedagogického sboru (Richter, Růžička, Šírová, Žantovský aj.).

Zrození klinické psychologie na FF UK a specifika aplikací psychologie ve zdravotnictví

Skoro jako zázrak se mi dnes jeví skutečnost, že právě v době prvních násilných zásahů do učebních plánů vysokých škol mohla být na katedře psychologie FF UK zřízena speciální příprava studentů pro práci ve zdravotnictví. Hlavní zásluhu na tom měl prof. Doležal. Ten jako zkušený stratég v roce 1952 správně odhadl, že ve zdravotnictví mají absolventi psychologie slibnou perspektivu uplatnění a že je třeba studenty na to připravit. Vytvořením koncepce studijního programu pro budoucí práci psychologů ve zdravotnictví pověřil prof. Doležal MUDr. Z. Servíta a mě.¹¹ K faktickému ustavení dvou prvních specializací, a to **specializace zdravotnické** a **nápravně pedagogické**, došlo na katedře psychologie FF UK v akademickém roce 1953–1954. V tomtéž roce bylo zavedeno i jednotně organizované studium s povinnými zkouškami po jednotlivých semestrech.¹² Až po třech letech, tj. od akademického roku 1956–1957, byla zřízena specializace třetí, tzv. **výrobní**. S malými změnami se soustava tří specializací udržela dalších skoro 20 let.

Od zavedení jednotně plánovaného vysokoškolského studia byl na pražské katedře psychologie nově koncipován také učební plán v **biologickém základu** psychologie. Na výuce v prvních dvou ročnících se podíleli vynikající odborníci-lékaři: V. Hašková (biologie), Z. Servít (anatomie a fyziologie), J. Apetaur (poruchy

11 Je pravděpodobné, že prof. Doležal jako vedoucí katedry a v té době i čelný funkcionář fakulty svou iniciativou ve prospěch klinické psychologie sledoval i druhý cíl: přesvědčit vedení fakulty, že novodobá psychologie už není součástí filosofie, ale že je samostatnou vědou s významnými aplikacemi ve společenské praxi. (Vzpomeňme, že ještě na začátku padesátých let spojovali funkcionáři fakulty obor psychologie s dějinami filosofie. Společná katedra těchto dvou odlišných oborů nesla po krátkou dobu dokonce jen název „katedra dějin filosofie“.)

12 Už jsem se zmínil o tom, že do té doby bylo studium zcela „svobodné“ v tom smyslu, že kdo nežádal o stipendium, mohl zapisovat kterékoli předměty podle vlastní volby a kromě závěrečných rigoróz z nich nemusel skládat žádné zkoušky.

psychického vývoje) a K. Freund (psychopatologie). V následujících letech – v souvislosti se zřízením zdravotnické specializace – k nim přibyla další známá jména lékařů: přehled klinické patologie a psychologii nemocných přednášel V. Vondráček, poruchy dětského věku J. Fischer a K. Brachfeld, základy neuropatologie J. Dobiáš a L. Haas; na psychoterapii s cvičením se podíleli L. Haas, E. Vlček-Wolf a F. Knobloch. Ve vztahu k fakultě byli jmenováni lékaři placení externími učiteli. Učili dobře a rádi. Později, koncem šedesátých let, jako externisté učili biologický základ psychologie lékaři z Fyziologického ústavu ČSAV (doc. dr. T. Radil-Weiss a dr. Z. Bohdanecký), od nichž postupně převzala výuku MUDr. **Helena Mantlíková-Machačová**. Ta, nejprve jako interní zaměstnanec Psychologického ústavu a později katedry psychologie, učila do roku 1997 biologii, fyziologii a neurofyziologii a dále biologii dítěte, neuropsychologii a duševní hygienu.

Hoskovec a Hoskocová (2000, s. 24) uvádějí jednu pozitivní okolnost, v psychologii v období komunistického útlaku celkem neobvyklou:

Relativně větší nezávislost na usměrňujících činitelích poskytovala místa ve zdravotnictví, později v poradenství. Do klinické oblasti se přesunuli z větší části i psychologové s nemarxistickou teoretickou a výzkumnou orientací, dobrá výzkumná tradice zde přetrvává dodnes (Psychiatrická klinika UK, Ústav pro péči o matku a dítě a další).

Ve zpětném pohledu můžeme rozlišit několik významných příčin, které v souhrnu způsobily výhodnější situaci zdravotnických aplikací oproti aplikacím ostatním. O jednom důležitém předpokladu jsem se už výše zmínil: prof. Doležal správně načasoval specializační odbornou přípravu psychologů pro práci ve zdravotnictví. A nejen ji včas zavedl, ale také u ní prosadil na samém počátku kvalitní pedagogické zajištění zkušenými lékaři z fakultních klinik. Další příznivou podmínku pro vznik spolupracovníckých vztahů mezi lékařskou a psychologickou profesí od samého počátku tvořilo vzájemné respektování obou komplementárních přístupů k otázkám zdraví a nemoci. Velmi platnou roli v této souvislosti sehrál psychiatr prof. **Vladimír Vondráček** (1895–1978). Stejně jako jeho učitel prof. Antonín Heveroch (1869–1927) i Vondráček psychologii jako obor přímo sousedící s psychiatrií miloval. Docentem psychologie byl jmenován v roce 1939 a dnes je pokládán za zakladatele lékařské psychologie u nás. Profesorem psychiatrie byl jmenován roku 1946. Jako nestraník se nemohl stát přednostou pražské Psychiatrické kliniky (součástí Všeobecné fakultní nemocnice) dříve než v roce 1957, avšak už předtím vedl

laboratoř, kde byl mým šéfem od roku 1949. Na Vondráčkově klinice jsem pak po promoci v roce 1952 pracoval jako klinický psycholog až do prosince 1961¹³, kdy jsem nastoupil jako psycholog-metodolog do Výzkumného ústavu psychiatrického (VÚPs) v Praze 8-Bohnicích.

Další výčet pravděpodobných příčin větší nezávislosti klinických aplikací na „usměrňující ideologii“ začnu zamyšlením o hodnotě zdraví. Větší pozornost budu poté věnovat podpoře klinické psychologie ze strany lékařů a lékařských institucí. Především jim vděčíme za to, že se naši klinické psychologii dařilo udržet poměrně slušnou úroveň i v dlouhém období komunistické totality.

Hodnota zdraví v tradičním pojetí je hodnota obecná, univerzální a jako taková je odolná vůči ideologickému manipulování či zneužívání. Jako s obecnou hodnotou civilizační se s ní identifikuje stát a každý režim, i totalitní, má zájem na jejím naplňování.

V komunistické totalitě byla složitější situace, pokud šlo o zdraví duševní. Na jedné straně kliničtí psychologové v naprosté většině nepodlehli konformismu a nemalý počet byl i mezi předními disidenty. Na druhé straně byl na psychology a psychiatry vytvářen tlak, aby občané, kteří se vzpírali totalitní ideologii, byli označeni za duševně nemocné, což by zdůvodnilo jejich izolaci v psychiatrickém zařízení. V kritických obdobích, např. při návštěvě sovětských prominentů, se to na krátkou dobu stávalo skoro pravidelně. Po listopadu 1989 jsem byl členem etické komise České psychiatrické společnosti, která prověřovala podezřelé případy. Víím tedy, že praxe objektivně nezdůvodněné déledobé hospitalizace, běžná v Sovětském svazu, se u nás téměř nevyskytovala. Naopak znám případy, kdy se psychiatrické zařízení stalo azylem – ochranou disidenta před politicky motivovaným stíháním.

Specifikum hodnoty zdraví dobře vynikne ve srovnání s **hodnotou vzdělání**. „Vzdělanost“ má také povahu hodnoty obecné, se kterou se identifikuje stát. Stát zákonem ukládá povinnost školní docházky na základním stupni školy, zajišťuje jed-

13 Více než deset let mého pracovního setkávání s panem profesorem vedlo logicky k našemu sblížení. Jako přednosta kliniky si mě často zval do své pracovny, diskutovali jsme o tématech odborných a na okraj i o událostech politických. Zajímalo ho i to, „kdo s kým na klinice chodí“. Takové zprávy jsem mu ovšem poskytnout nemohl, ale v „otázkách ideologických“ jsme si dobře rozuměli. Na doklad Vondráčkovy víry v poslání „vědy psychologicko-psychiatrických“ uvedu aspoň několik vět z jeho projevu v Československém rozhlasu, vysílaného při příležitosti jeho sedmdesátin v roce 1965: *Řečtí filosofové učili, že lidstvu by bylo nejlépe, kdyby o jeho osudu rozhodovali filosofové. Snad by bylo lidstvu ještě lépe, kdyby o jeho osudu spolurozhodovali psychologové, psychiatři a duševní hygienikové. Historie a sociologie jsou vědy opírající se o vědy společenské, ale myslím, že by neměly zcela odmítat pomoc vědy psychologicko-psychiatrických, jako je neodmítá věda právní, pedagogika aj. Myslím, že by mohly vědy psychologicko-psychiatrické přispěti k lepšímu pochopení jednak historie, jednak současnosti.*

notný vzdělávací systém, stanovuje základní kritéria pro udělování akademických hodností atd. Ve srovnání s naplňováním hodnoty zdraví je tu však zásadní rozdíl v tom, že státní ideologie má neomezenou možnost rozhodování o tom, co je obsahem vzdělávání, v totalitních režimech prakticky na všech stupních škol. Pro tuto možnost přímé ideologické kontroly byla u nás za totality – stejně jako v Sovětském svazu – psychologie jako vědní obor **přirazována k pedagogice** (viz též Hoskovec, Hoskovicová, 2000, s. 24).

Další příčina menší ideologické závislosti klinických psychologů je v tom, že prakticky po celé období totality bylo užití psychologie ve zdravotnictví úzce vázáno na **součinnost s lékaři**. Jelikož si ideologové netroufali zasahovat do medicínských oborů, kterým nerozuměli, nebyla ani teoretická východiska a pracovní metody klinických psychologů pod tak přísným ideologickým dohledem jako v jiných aplikacích. Za příklad oněch jiných aplikací může posloužit oblast **ekonomie**, která je v totalitě důsledně řízená státem a těsně provázaná se státní ideologií. V oblasti **práce a řízení** mohli sice psychologové i za totality uplatňovat svou odbornost, avšak pouze v mezích komunistické doktríny a v zásadách státem plánovaného hospodářství. Obvyklou podmínkou kvalifikace pracovníků v oblasti ekonomiky a personalistiky bylo i členství v KSČ. Klinických psychologů organizovaných v KSČ bylo nápadně méně než v jiných aplikacích.

Velmi pozitivní roli ve vztahu ke klinické psychologii sehrála v období totality Česká lékařská společnost J. E. Purkyně (ČLS JEP), a především jedna z jejích největších sekcí, **Psychiatrická společnost ČLS JEP**. Ta přijímala za své řádné členy i psychology, jejichž počet v některých obdobích tvořil až třetinu veškerého řádného členstva. Psychologové se tak mohli aktivně zapojovat do programů pracovních schůzí, konferencí a sjezdů, a to i s takovou problematikou, která nebyla plně v souladu s komunistickou ideologií.

Z iniciativy doc. **Josefa Langmeiera** (1921–2007), v té době vedoucího kabinetu psychologie ILF, vznikla na počátku osmdesátých let tradice **Klinicko-psychologických dnů**, která trvá dodnes.¹⁴ K pracovním setkáním pětkrát za rok v rámci těchto dnů jsme mohli (a dosud stále můžeme) využívat důstojného prostředí Lékařského domu jen díky tomu, že oficiálními pořadateli byly Psychiatrická společnost ČLS JEP a Česká pediatriká společnost ČLS JEP. Faktickými organizátory Klinicko-psychologických dnů byli předsedové psychologických útvarů v rámci uvedených

14 V roce 2009 se konal jubilejní, už 150. klinicko-psychologický den.

společností (J. Langmeier za pediatrii a já za psychiatrii). K jejich spolupořádání jsme přizvali tehdejší Československou psychologickou společnost (ČSPS) při Československé akademii věd. Je příznačné, že to byla tato celostátní společnost psychologů (tehdy v ústředním orgánu většinou ovládaná komunisty), nikoli lékařská společnost, nám fakticky nadřízený orgán, kdo se ujal úlohy ideologického dozoru. Eduard Urban, tehdejší předseda sekce klinické psychologie ČSPS, mně v roce 1986 vyřídil pokyn od výboru jmenované společnosti, abychom z programu vypustili téma „etika“. Po dohodě s J. Langmeierem a ve spolupráci s PhDr. Z. Eisem jsme to vyřešili tak, že nad dalšími „etickými dny“ převzala záštitu Psychiatrická léčebna v Kosmonosích. Dny věnované etice se konaly i nadále v Lékařském domě, ale už bez účasti ČSPS.

Dlužno dodat, že reakce výboru ČSPS byla vcelku pochopitelná. Nešlo totiž jen o předmět odborného jednání, ale také o pozvané přednášející. Prosincové dny s etickou „předvánoční“ tematikou (i s koledami) organizovala vždy psychologická sekce Psychiatrické společnosti, které jsem předsedal. Na prosinec 1982 jsem zvolil téma „etické problémy v klinické praxi“, na prosinec 1983 „morální vývoj člověka“ a na prosinec 1984 „psychologie a etika péče o nemocné“. Dbal jsem pochopitelně i na výběr přednášejících; nechyběli tam „specialisté na etiku“ jako H. Haškovcová nebo M. Klicperová, ale filosoficky zaměřené příspěvky přednesli také T. Halík a J. Pešková. Právě jména takových osobností asi nejvíce vadila ideologům ve výboru ČSPS.

Česká psychiatrická společnost posloužila psychologům i svým publikačním fórem, tedy časopisem *Československá psychiatrie*. I na tomto poli se projevila úzká součinnost obou profesí. Časopis se osamostatnil v roce 1956 – předtím byl až do 51. ročníku společný i pro obor neurologie. Od prvního samostatného ročníku za redakčního vedení MUDr. E. Vlčka-Wolfa byl do redakční rady kooptován psycholog prof. J. Doležal. (Měl jsem tu čest vystřídat ho v roce 1964 a v redakční radě jsem směl setrvat až do období porevolučního.) Podoba časopisu se částečně měnila v závislosti na politickém klimatu a na složení redakční rady. V šedesátých letech se tu objevily i rubriky Diskuse (1967–1968) a Teoretické otázky psychiatrie (1969–1973, 1976–1977), později nevhodně zařazované do rubriky Ze života společnosti. Do původní rubriky Teoretické otázky psychiatrie hojně přispívali psychologové.

Za redakčního vedení MUDr. E. Vlčka-Wolfa (1956–1963) tak vyšlo v *Československé psychiatrii* množství článků od psychologů. Už v prvním ročníku samostatného psychiatrického časopisu to byla např. seriózní empirická studie L. Kubičky

z oboru pedopsychologie. V tomtéž ročníku jsem mohl také já uveřejnit poměrně obsáhlou recenzi na knihu H. W. Gruhleho *Verstehende Psychologie (Erlebnislehre)* z roku 1956. (Jak má pozitivní recenze, tak Gruhleho „idealistická“ kniha byly pochopitelně totalitní ideologií příkře odmítnuty.) Za téhož vedoucího redaktora v *Československé psychiatrii* opakovaně publikovala řada dalších psychologů (J. Diamant, M. Dolejší, H. Drábková, E. Horáčková, O. Kondáš, S. Kratochvíl, Z. Matějček, V. Pinkava, E. Syřišřtová aj.). Časopis byl – byť možná v poněkud menší míře – otevřen pro psychology i poté, co E. Vlček-Wolf byl ve vedení redakce vystřídán jinými šéfredaktory. A tak díky nekonformnosti psychiatrů nebyli psychologové, a to nejen kliničtí, odkázáni na ideologicky střežený časopis psychologický (viz např. souhrnnou zprávu H. Drábkové st. o mnohaletém studiu dědičnosti inteligence na vzorcích české populace v *Čs. psychiatrii*, 1972, č. 5).

V šedesátých letech, tj. v době částečného ideologického uvolnění, se ocitly otázky spolupráce lékařů a psychologů i na programu jednání Československé akademie věd (ČSAV).¹⁵ Její prezidium se v únoru 1964 usneslo, aby na společné pracovní poradě dvou vědeckých kolegií ČSAV, a to pedagogiky a psychologie a fyziologie a lékařských věd, byly projednány otázky **spolupráce lékařů a psychologů**. Porada se uskutečnila v červnu téhož roku za předsednictví prof. Z. Servíta a prof. J. Váni. S dohodnutými tématy v jejím programu vystoupili: prof. J. Doležal („Využití psychologie v praxi“), J. Srnec („Spolupráce lékařů a psychologů ve světě“), prof. J. Hádlik („Využití psychologie v psychiatrii“), akademik J. Charvát a H. Vrbová („Využití psychologie v interní medicíně“), doc. J. Prokůpek („Otázky duševní hygieny“), prof. V. Tardy („Otázky odborné přípravy psychologů zejména pro zdravotnictví“), doc. J. Dobiáš („Psychologie ve výchově lékařů“) a J. Langmeier („Postgraduální vzdělávání psychologů ve zdravotnictví“). Diskuse se dále zúčastnili O. Starý, A. Stančák, A. Zelený a J. Houšřtek. Podrobná zpráva o Společné pracovní poradě obou kolegií byla uveřejněna v *Československé psychologii* z roku 1965, roč. 9, s. 79–96.

Jak bylo zmíněno, v době konání společné porady došlo k dočasnému uvolnění ideologického útlaku psychologie a na ně reagovali také účastníci porady – přední reprezentanti lékařských věd. Některé jejich názory stojí za připomenutí.

¹⁵ Tak se v té době jmenovala vrcholná československá výzkumná instituce, do které byly „sloučeny“ doposud autonomní instituce Královská česká společnost nauk, Česká akademie věd a umění a Masarykova akademie práce.

Tak hovořil prof. Z. Servít, fyziolog, člen korespondent ČSAV (citovaná zpráva, s. 79):

Psychologie je nesporně důležitým a samostatným vědním oborem. Současně však zaujímá neobyčejně významnou interdisciplinární pozici mezi komplexem věd společenských a přírodních. Tato pozice byla v historii vývoje psychologie opětovně zdrojem nedorozumění a komplikací ve vývoji a orientaci tohoto oboru. Osobně se domnívám, že nalezení a správné a úměrné syntézy aspektů společenských a biologických (jmenovitě fyziologických) je pro další vývoj psychologie rozhodující. Je to nutné mít na zřeteli už při výchově budoucích psychologů a pochopitelně i v zaměření výzkumné problematiky.

A takto prof. O. Starý, neurolog, člen korespondent ČSAV (tamtéž, s. 94):

Význam psychologie byl u nás v minulosti vlivem dogmatismu v době kultu osobnosti a ke škodě mnoha vědních oborů systematicky snižován a nedoceňován. Přispělo k tomu dogmaticky chápané učení o vyšší nervové činnosti, které vidělo jen fyziologickou stránku a v podstatě likvidovalo psychologickou stránku těchto procesů.

A toto prohlásil prof. J. Dobiáš, psychiatr, přednosta Psychiatrické kliniky FVL UK (tamtéž, s. 92):

Má-li medicína udržet svou vědeckou úroveň, musí mimo jiné mít svou obecnou teorii. Nelze ji prostě převzít z přírodních nebo společenských věd. Žádná z nich nám nevyloží pojmy pro nás tak základní, jako je „zdraví“ a „nemoc“, „normální“ a „úchylnka“, „jed“ a „lék“, „somatogenie“ a „psychogenie“ atd. A ve vytváření těchto vysoce obecných a abstraktních definic a soudů má psychologie významné postavení... V poslední době si počínáme uvědomovat a otevřeně přiznávat, jak jsme kde zaostali. Chtěl bych důrazně připomenout, že dosavadní zanedbávání psychologické problematiky ve všech oblastech našeho života je jedním z příznaků, ale namnoze také jednou z příčin tohoto zaostávání.

Naše klinická psychologie si svou pozici i v následujících letech upevňovala. Díky osobním kontaktům bylo možno částečně zmírnit katastrofální nedostatek odborných knih a časopisů ze Západu (k zákazu dovozu stačilo, aby se v názvu časopisu vyskytlo „psych“). Ze zemí východní Evropy snad měli lepší podmínky polští psychologové, kteří mohli, také díky Rockefellerově nadaci, i v době totality trávit delší

studijní pobyty ve Spojených státech. (Z mých přátel to byla např. vynikající metodoložka Maria Nowakowska z Varšavy.)

Pro zajímavost ještě poznamenejme, že „svěpomocí“ jsme si i my mohli opatřit nejnovější odborné články ze Západu, a to prostřednictvím žádank o separáty. Žádanky, po domácku zvané „žebračky“, vytiskl pro své zaměstnance také Výzkumný ústav psychiatrický (VÚPs, dnes Psychiatrické centrum Praha) a zahraniční autoři, zejména ze Spojených států, své separáty do tehdy pro ně exotického Československa ochotně posílali. Snad nejrozsáhlejší knihovnu takto získaných separátů měl psychiatr Ludvík Šváb, zabývající se experimentálním výzkumem následků senzorické deprivace. (Širší kulturní veřejnosti byl tento badatel znám spíš jako člen pražské skupiny surrealistů a jako kytarista Pražského dixielandu.)

Značné množství zahraničních časopisů bylo také získáno tzv. výměnou, kdy za *Československou psychologii* a za *Psychologii v ekonomické praxi* zasílané knihovnou Psychologického ústavu FF UK na různá psychologická pracoviště do zahraničí, což byla iniciativa knihovnice a vedoucí dokumentačního střediska dr. J. Milnerové, knihovna obdržela značné množství zahraničních časopisů, které jiným způsobem nebylo možné získat.

Pokus o rámcový přehled škod, které psychologii způsobil komunistický režim (na příkladu pražských pracovišť)

- a) Dočasně se snížila úroveň profesní přípravy studentů pro výkon povolání psychologa, a to:
- ideologicky motivovanými zásahy do studijních programů, které byly v příkřím rozporu s požadavky oboru,
 - nuceným odchodem kvalitních učitelů a velmi omezenými možnostmi adekvátní obnovy učitelského sboru,
 - stranickými intervencemi do přijímání studentů, jejich zařazování do postgraduálního studia, připuštění k obhajobám disertací atd.
- b) Došlo k závažným odborným a ekonomickým ztrátám v důsledku:
- likvidace psychologických institucí, laboratoří a přístrojově vybavených pracovišť,
 - dlouhodobého přerušování spolupráce s odborníky v praxi, zejména na úseku ekonomiky (praktika, diplomové práce atd.),
 - násilného ukončení probíhajících výzkumných projektů a nerealizace již připravených projektů nových.

- c) Hrubě narušena byla poválečná obnova a další plynulý vývoj oboru psychologie tím, že:
- bylo prakticky znemožněno sledovat vývoj psychologie ve svobodném světě (odborná literatura, kontakty se zahraničím),
 - režimem záměrně vytvářená atmosféra strachu oslabovala tvořivost, invenci a sebedůvěru, a to u studentů i učitelů,
 - nedostatečná podpora ze strany fakulty prohlubovala další zaostávání technického a personálního vybavení katedry.

Přemýšlíme-li o škodách, které psychologii způsobilo násilné porušení plynulosti jejího vývoje čtyřicetiletou totalitou, asi je účelné uvědomit si, že proti sobě stály dvě vzájemně soupeřící síly. Na jedné straně to byla zjevná síla totalitního státu, který „shora“ využíval prostředky vyplývající z jeho svrchované moci politické.¹⁶

V oblasti vysokého školství předepisoval komunistický stát organizační formy a obsah výuky, prověřoval ochotu a způsobilost učitelů k výuce v duchu marxistickoleninské doktríny a „kádrováním“ uchazečů o studium a zasahováním do procesu hodnocení zkoušek, diplomových a disertačních prací a rozmanitými dalšími příkazy a zákazy ovlivňoval, a v případě psychologie dokonce systematicky omezoval a záměrně brzdil vývoj ideologicky nežádoucího oboru. Vysokých škol se pochopitelně týkala i mnohá další opatření omezující svobodné rozhodování všech občanů, jako byla omezení kontaktů se zahraničím (osobních i písemných), nemožnost nákupu valutových knih a časopisů, jejich nedostupnost v půjčovnách a čítárnách atd.

Na druhé straně tu však byla také jiná, méně zjevná síla, působící „zdola“. Jejím zdrojem byla láska k oboru u těch členů katedry a ústavu, kteří se už s oborem identifikovali a měli zájem na jeho zachování. Tyto reakce měly jednak **charakter obranný** (hlavně úspěšně realizované aktivity prof. Doležala a po jeho smrti, hlavně v období „normalizace“, po něm nastoupivšího doc. Machače), jednak **charakter kompenzační**. V druhém případě šlo o svépomocné nenápadné akce, které nahrazovaly oficiálně neexistující nebo i nepovolené až zakázané – jinde obvyklé – možnosti.

Jako příklad dílčí kompenzace ztížené orientace v novější odborné anglické literatuře možno uvést *Bibliografii psychologických publikací v jazyku anglickém za léta 1952–1963 – obor Duševní hygiena*. Bibliografie obsahuje na 500 knižních a časopi-seckých titulů a sestavila ji už shora zmíněná dr. Milnerová, vedoucí Dokumentačního oddělení Psychologického ústavu Karlovy univerzity. Dílo vyšlo v roce 1964 jako příloha ke *Zprávám Čs. psychologické společnosti při ČSAV*.

16 Připomeňme obecně platné sociologické vymezení: politická moc se uskutečňuje v rámci politického systému organizací, institucí, norem a hodnot; stát disponuje donucovací mocí vůči všemu obyvatelstvu, má právo vydávat zákony, organizovat moc a disponovat materiálními prostředky.

Literatura

- Společné pracovní porady vědeckého kolegia pedagogiky – psychologie a vědeckého kolegia fyziologie – lékařských věd ČSAV (1965). *Čs. psychologie*, 9, 79–96.
- Aron, R. (1993). *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Čermák, V. (1992). *Otázka demokracie 1. Demokracie a totalitarismus*. Praha: Academia.
- Hoskovec, J., Hoskovcová, S. (2000). *Malé dějiny české a středoevropské psychologie*. Praha: Portál.
- Neumann, F. (1967). Angst und Politik. In: Neumann, F. *Demokratischer und autoritärer Staat. Studien zur politischen Theorie*, 261–291. Frankfurt am M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Petrusek, M. (2005). *Teorie totalitarismu Raymonda Arona jako předpoklad teorie svobodné společnosti* [online]. Roverský mikulášský seminář „TOTALITA aneb cesta tam a zase zpátky“. Sborník vybraných přednášek, Junák – svaz skautů a skautek ČR [Ověř. 6. 4. 2011]. Dostupné na <seminar.skauting.cz/sbornik-2005.pdf>.
- Tomek, P. (2011). *50. léta. Čistky na vysokých školách*. [online]. Totalita.cz. [Ověř. 31. 5. 2011]. Dostupné na <www.totalita.cz/50/50_01_003.php>.